

A NYILVÁNOSSÁG BELSŐ KORLÁTAI Mit olvas ki az olvasó a sajtószövegekből

Az értelmiségi köztudatban él egy ideális kép a nyilvánosságról. Ennek a legfontosabb jegyei, úgy gondoljuk, a következők: az **általános** hozzáférhetőség, azaz egy olyan állapot, amikor csak a cselekvő szándékától függ, hogy részt vesz-e nyilvános beszédben, részvételét sem gazdasági, sem politikai, sem társadalmi tényezők nem akadályozzák; a **tartalmi** és **tematikai korlátozatlanság**, amely kiegészíti a személyi korlátozatlanságot, vagyis az a lehetőség, hogy bármely témát és bármely véleményt szóba lehessen hozni; végül a nem hierarchikus szerveződés, ahol a résztvevők egyenlők, ami megszólalási és meghallgattatási esélyeiket, olvasási lehetőségeiket illeti, mert ha nem így lenne, nem lehetne általános hozzáférhetőségről beszélni.

Mármost egy így elképzelt nyilvánosság megszólalások és értelmezések összefüggését jelenti, azaz egy megszólalás sosem önmagában áll, hanem mindig a többihez való viszonyában értelmezhető. A nyilvánosság tehát közeg, amely nem egyszeműsíti a benne elhangzó megnyilatkozásokat, hanem átfogó vonatkoztatási keretként szolgál számukra. Ebből következően csak az számít kompetens beszélőnek vagy olvasónak, aki a közléseket képes erre a keretre vonatkoztatni, tehát azokat nem pusztán önmagukban értelmezi.

De a nyilvánosság fenti képe nyilvánvalóan árnykép vagy vágykép — ilyen nyilvánosság nem létezik. Csakhogy ez a kép két okból mégis több mint pusztán intellektuális játék.

Először is: önmagában azt mondani, hogy minden nyilvánosság korlátozott, nem sokat jelent. Az érdekes kérdés az, hogy van-e különbség a korlátozottság mértékében, jellegében az egyes országok, társadalmak nyilvánossága között. Ahhoz azonban, hogy azt mondhassuk: X esetében korlátozottabb, Y esetében kevésbé korlátozott, szükségünk van egy mércére, egy normára, amellyel mindkét eset összevethető. Ez a norma pedig csak a nyilvánosság ideálja vagy vágyképe lehet.

Másodszor: a mindenütt megfigyelhető korlátozottság ellenére mégiscsak nyilvánosságról beszélünk, amit csak azért tehetünk meg, mert valamilyen körben, meghatározott intézményi feltételek között, meghatározott csoport(ok)ra vonatkoztatva stb. mégiscsak megvannak a nyilvánosság jegyei, illetve azért, mert ugyan a nyilvánosság jegyei nincsenek vagy hiányosan vannak meg, de a szereplők úgy tesznek, mintha a nyilvános beszéd keretei közt tevékenykednének. Többnyire persze e két körülmény egyszerre szokott előfordulni.

Fel kell vetni azt a kérdést, hogy mi az olvasó szerepe a nyilvános szövegek hol dagadó, hol apadó áramában. Intuitív úton belátható, hogy az olvasó nélkül nem létezik „közélet“, „szellemi élet“, hogy az olvasásban teremtődnek meg az összefüggések az egyes közlések között, a „szellemi élet“ virtuális struktúrája az olvasás munkája révén aktualizálódik.

Először is nyilvánvaló, hogy az olvasás munka, azaz eszközöket kíván és létrehoz valamit. Az eszközök mibenléte elég nyilvánvaló: a sikeres olvasáshoz a betűk ismeretén kívül szükség van bizonyos „műveltségre“, „intelligenciára“, és feltétlenül szükség van bizonyos konkrét ismeretekre. Az olvasónak mindenképp azonosítani kell tudnia a közlés témáját, és ezt a témát el kell tudnia helyezni más témák között. Rendelkeznie kell tehát valami elképzeléssel arról, hogy melyek a lehetséges témák, hol húzódnak a témák közt a határok, milyen kritériumok alapján lehet egy közlést egy adott témához rendelni. Ez nyilvánvalónak látszik és meglehetősen egyszerűnek, pedig nem az. Konkrét példát véve, elég kiterjedt ismeretek kellenek ahhoz, hogy valaki egy, a születésszabályozással foglalkozó közlést a „nemzeti sorskérdések“ témához rendeljen. Azt, hogy ehhez milyen eszközök kellenek, csak azért nem látjuk, mert mi magunk, értelmiségiek, természetesen vesszük, hogy rendelkezünk ezekkel az ismeretekkel mint olvasási eszközökkel.

A sikeres olvasás másrészt megköveteli, hogy az olvasó rendelkezzen egy hierarchizált kategóriakészlettel, azaz átlássa, hogy például az önzés, a könnyű élet, a jövővel szembeni felelőtlenség, a fogyasztói beállítottság, a tárgykultusz összetartozó kategóriák; részei annak, amit egyes közlések „hedonista életfelfogásnak“ neveznek. E kategóriakészlet strukturálódása megint nem magától értetődő, már csak azért sem, mert az egyes kategóriák nem feltétlenül logikai módon, etikai tartalmuk szerint tartoznak össze.

Mi az olvasási munka produktuma? Nyilvánvalóan az eszközök bővülését eredményezi, azaz a sikeres olvasó egyre jobban tájékozódik a közlések közt, így egyre sikeresebben olvas, így egyre jobban tájékozódik és így tovább. Az olvasás eme ördögi körének lehetséges vagy tényleges produktuma a már érintett nyilvánosság-effektus.

Egy ideális nyilvánosságban a közlők, a témák, az értékek stb. egyenrangúak, közöttük csak a jobb érv ereje tehet különbséget, vagyis: a nyilvánosságnak valamilyen homogén¹ közegnek kellene lennie. Az olvasó, ha a szöveget mint nyilvános szöveget olvassa, ezt a közeget kénytelen reprodukálni, másképp nem érti meg a közlések sajátos minőségét. Azt kell vagy kellene érzékelnie, hogy itt nem magánvéleményekről vagy hivatali közlésekről van szó; úgy kell(ene) ezeket olvasnia, mint amelyek nem magukban állnak, hanem egy imaginárius térben helyezkednek el, kapcsolódnak más, időben és térben távoli szövegekhez; érzékelnie kell(ene), hogy melyek a hasonlóságok és oppozíciók, amelyek e tér szerkezetét alkotják. Belátható, hogy ezt az imaginárius teret éppenséggel csak az olvasás teremtheti meg, mert csak az képes a szövegeket egymással úgy ösz-

szekapcsolni, hogy egyszerre mindegyikkel szemben gyakorolja a nyilvánosság által megkövetelt távolságtartást. A szerzők a nyilvánosságban tevékenykednek, az olvasó produkálja a nyilvánosságot mint nyilvánosságeffektust.

Noha a nyilvánosság normatív fogalmát ténylegesen működőnek, hatónak tartjuk, egyáltalán nem gondoljuk persze, hogy a kommunikáció ténylegesen úgy megy végbe, ahogy a nyilvánosság modellje előírja. Ezért tartjuk értelmes kérdésnek azt, hogy ténylegesen hogyan megy végbe az olvasás munkája, milyen eszközöket, milyen kognitív fogódzókat használnak az olvasók, milyen kompetenciával rendelkeznek, és mennyiben jön létre a nyilvánosságeffektus, melyek lehetnek a determináló tényezők.

Az olvasási folyamat lépései bizonyos értelemben a szöveglétrehozás tükörképei, egyfajta dekodolást jelentenek, célszerű tehát a szöveg létrehozásával párhuzamosan áttekinteni.

A nyilvános szöveg mindenekelőtt egy olyan közegben létezik, amelyet a témák összessége alkot, egy témastruktúra jellemez, a szöveget ennél fogva az jellemzi, hogy e témastruktúrában meghatározott helyet foglal el. A szöveg szól valamiről — ez ugyan triviális, de mégiscsak ez a szövegalkotás első szintje — ennél fogva az olvasó első feladata a szöveg **témájának** azonosítása. A szerzők értéktartalmú kategóriákkal jelzik a struktúrát, s benne a saját helyüket. (Az általunk felhasznált vitában például a humánus, elidegenedés, gazdaságosság, a gazdasági és életmódbeli értelemben vett szűkösség, az öntevékenység — bürokratikus korlátozottság voltak a leggyakrabban előforduló ilyen érték kategóriák.) Az olvasó dolga itt már nyilvánvalóan nehezebb. Egyrészt magának is tudnia kell valamilyen szinten kezelni ezeket a kategóriákat, ismernie kell összefüggéseiket, amelyek az adott szövegben nincsenek jelen (sőt esetleg a szövegek összefüggésében is csak implicit módon vannak meg), érzékelnie kell az utalásokat. Az olvasó nem úgy jár el, mint egy értékelő robot, aki rendelkezik saját preferenciákkal, ezeket összehasonlítja a szövegben meglévő preferenciákkal, és aztán dönt. Egyrészt aktív munkát kell végeznie, hogy a szöveget elhelyezze egy érték szerkezetben, ehhez mozgósítania kell az általa ismert érték kategóriákat, így végül is a szöveg értékrendjét ő maga konstruálja meg, s a rekonstrukció eredménye nem feltétlenül egyezik a szerzőével (már csak azért sem, mert az érték kategóriák használati módja sem feltétlenül azonos a különböző személyeknél). A szövegen végzett munka közben az olvasó természetesen a saját preferenciáin is munkát végez. A nyilvánosság értékstruktúrái tehát nem adóttak az olvasótól és a szerzőtől függetlenül, s minthogy a szövegek értelme maga is függ e szerkezetektől, ezért ezek az értelemek is állandóan újraalkotódnak. Az olvasás azonban nem áll meg itt, mert a feltételezett nyilvánosságban az írás sem áll meg. A nyilvánosságnak ugyanis jellegzetes ismérve, hogy benne a szövegek **önmagukat mint nyilvános** szövegeket prezentálják — vagyis a közlésekben benne van az arra való utalás, hogy részei az ideális nyilvános összefüggésnek. Ez sok-

féleképpen mutatkozhat meg: egyrészt mint reflexió a nyilvánosság egészére vagy egyes eseményeire, mint az álláspontoknak a változó konjunktúrák közti azonossága, mint az időben és térben elkülönülő szövegek közti folytonosság. Az olvasótól lényegében azt kívánják meg, hogy különböző jegyek alapján érzékelje, hogy a szöveg a lehetséges beszédmódok virtuális szövetének részét alkotja. Ideális esetben a szöveg maga tartalmazhatja ezt a reflexiót a nyilvánosságra mint a szöveg közegére. Máskor ezt jelekből kell kibontani.

Ahhoz azonban, hogy az olvasó nehézségeibe betekintést nyerjünk, el kell kicsit időznünk a „nyilvánosság korlátozása“ vagy a „korlátozott nyilvánosság“ kifejezéseknél. A kifejezés paradox jellegéről már szóltunk és arról is, hogy az ideális nyilvánosság nem létezik. Minden létező nyilvánosság korlátozott valamilyen szempontból. Az egyes társadalmak különböznek egymástól a korlátozás módjai és a korlátozottság mértéke tekintetében. Ha a nyilvános közlés korlátai egyértelműen meghatározottak — azaz szabályozva van tematikailag és értékek szempontjából is —, akkor már nem lehet nyilvánosságról beszélni, hiszen nem áll fenn az egyenlő hozzáférhetőség és a tematikai és tartalmi mozgástér követelménye. Tehát ahhoz, hogy nyilvánosságról beszélhessünk, a korlátoknak nem szabad egyértelműen meghatározottnak lenni. Már a határ körülbelüli beméréséhez is arra van szükség, hogy az olvasó rendelkezzen nyilvánosan meg nem szerezhető információkkal.

A bizonytalan, „ködös“ határokkal rendelkező nyilvánosság olvasójának a közlések értelmezéséhez ismernie (pontosabban: érzékelnie — a szó gyakorlati képességet, tájékozódó érzéket jelölő értelmében) kell az egész „közeget“, amelynek a szöveg része. Csakhogy itt épp e közeg az, amely nehezen értelmezhető, mert sok olyan közlés, amely a nyilvánosan elhangzó szövegek helyét kijelöli, a nyilvánosság határán (rosszul definiált határán) túl hangzik el. Ezért az olvasót e kettős perspektivikus torzítás veszélye fenyegeti: vagy „kívülállóként“ nem érzékeli az álláspontok eltérő önértelmezését, s ezért hibásan azonosít, vagy „bennfentesként“ eltúlozza és felnagyítja a valóság: különbséget, árnyalatnyi eltéréseket.

A nyilvánosság korlátozása, a fenti értelemben, elsősorban azt jelenti, hogy bizonyos **témák** ki vannak belőle zárva. A tárgyalható témák kielégítő olvasása ezért elvileg csak akkor lehetséges, ha az olvasó egyidejűleg képes számot adni arról is, hogy mi hiányzik. Erre annál is inkább szüksége lenne, mert a távollevő témák a nyilvánosság határainak korlátozásának említett ködössége miatt utalások, rejtett célzások formájában, sokszor a szerző erre irányuló akarata nélkül is jelen vannak a szövegben, ennek értelmezése tehát ezeknek a felismerését is megkíváná.

Viszont a nyilvánosság korlátozása, mint tudjuk, jelentheti a nyilvánosan képviselhető **értékek** körének korlátozását. Nálunk például vannak bizonyos értékálláspontok (például a következetesen antiszocialista vagy nacionalista értékcsoportok), amelyek nyilvánosan képviselhetetlenek, nem lehet rájuk hivatkoz-

ni. Ezek az értékek azonban mégis jelen vannak az értékszerkezetben, kétféleképpen is: egyrészt, a kizárt témákhoz hasonlóan, utalások, célzások formájában, töredékesen és sokszor rejtjelesen, másrészt hiányként jelen vannak a képviselt értékek „tétén“, hiszen a velük ellentétes vagy tőlük különböző értékek megjelenésükben mutatják azt, amivel ellentétesek. Másrészt, a nyilvánosságot kísérő nem nyilvános, informális kommunikációban ezek az értékek természetesen jelen vannak. Az olvasónak megint csak kettős munkát kell elvégeznie: egyrészt értelmeznie kell a megjelenő értékszerkezetet, másrészt részben erre támaszkodva, részben háttértudását felhasználva meg kell fejtenie azt, ami nincs jelen. Ez a háttértudás társadalmi helyzettől, kulturális tőkétől és politikai pozíciótól függően van meg vagy hiányzik — az átlag olvasó megértési esélyeit ez a körülmény tetemesen rontja.

A nyilvánosság korlátozásának leginkább rejtett, de leghatékonyabb formája nyilvános voltának a korlátozása. Az eljárás itt kettős. Egyrészt a korlátozott nyilvánosságban a szerzők mint nyilvános szereplők lépnek az olvasó elé, s őt olyan tevékenységre sarkallják, amely a nyilvánosságnak felel meg. Ez nem is megtévesztés, már amennyiben tényleg többről van szó, mint pusztá reprezentációról. Másrészt viszont a nyilvánosságból hiányzik (vagy csak töredékesen van meg benne) annak a bevallása, hogy benne egymástól eltérő, önazonosságukat megőrző álláspontok vannak jelen, hogy a nyilvánosság plurális. A nyilvánosság valójában persze plurális, de mégsem mutatja magát annak. Ez leginkább abban mutatkozik meg, hogy az eltérő álláspontok magukat úgy ábrázolják, mint egy közös, mindenkire nézve kötelező értékrendszer hangsúlyaiban eltérő variációit. Az olvasó, megfelelő háttértudás és csak a nyilvánosság aktív köreiből megszerezhető gyakorlati jártasság híján ezeket a hangsúlyeltolódásokat nem képes megfelelően értelmezni.

Az önazonosítás és a másik azonosításának legkézenfekvőbb eszköze a „címké“. Úgy tűnik, minél nyitottabb, minél kevésbé korlátozott a nyilvánosság, annál egyértelműbb és gyakoribb a címkézés és a címkék vállalása, ami megkönnyíti az olvasó dolgát, amennyiben az a nyilvánosságot mint eltérő vélemények közeget értelmezi. Azonban nyilvánvaló módon a címkézés maga is válhat a korlátozás eszközzé, amennyiben feldarabolja a nyilvánosságot vagy elfedi a valóságos különbségeket. Így egymással nem kommunikáló, zárt, előítéletes beszéduniverzumok jöhetnek létre, esetleges vagy manipulatív különbségtételek tudatosulnak. A címkézés el is szegényítheti a közléseket, redukálhatja az interpretációkat, az azonosulás és elutasítás közti választásra szűkítheti a megértés feladatát.

Talán sikerült érzékeltetni, hogy a nyilvános szöveg olvasása már önmagában is munkát kíván az olvasótól, egyfajta gyakorlati jártasságot; másfelől azt is, hogy a munkához az eszközöket, e gyakorlati tudást teljes egészében csak az ideális nyilvánosság lenne képes kialakítani az olvasóban. Mindez azt jelenti, hogy minden valóságos, tehát korlátozott nyilvánosság feltételezi: a „passzív“

(csak fogyasztó) résztvevők is rendelkeznek máshonnan származó erőforrásokkal. Ezeknek az erőforrásoknak a természetére már utaltunk; nyilvánvalóan a kulturális tőke egyenlőtlen elosztásának az eredményei.

*

Az alábbiakban annak a nagyobb vizsgálatnak egy résztémáját mutatjuk be, mely az utóbbi harminc év sajtóvitáit elemzi. A kutatás célja, hogy (elsősorban a szövegek tartalomelemzése segítségével) feltérképezze a magyar nyilvánosság szerkezetét és változásait.

A munka során vetődött fel az a gondolat, hogy meg kellene nézni, hogyan olvassák a nyilvános szövegeket maguk az olvasók. Nyilvánvaló ugyanis, hogy másképp olvasnak azok, akik e szövegeket termelik, s akik a szövegeket jelentős háttértudás és egyfajta — nem is mindig tudatosuló — gyakorlati érzék segítségével értelmezik, más a mi olvasatunk, akik elméleti feltevésekből kiindulva, egyfajta kutatói attitűddel értelmezzük, s más a széles „közönségé”. Saját mindennapi élményeink, tapasztalataink, megbízhatatlan benyomásaink mellett nincs semmilyen információnk arról, hogy hogyan olvasnak az emberek, milyen értelmezési típusok léteznek. Egy ilyen tipológia felvázolásához vezető út első lépése volt az a kísérlet, amelyet alább ismertetünk.

Az olvasandó szöveg kiválasztásánál két szempontot alkalmaztunk. A szövegnek bizonyos értelemben „tipikusnak” kellett lennie. Egyelőre még kellően alá nem támasztható benyomásaink szerint a szélesebb körű értelmiségi sajtónyilvánosság tipikus vitái többnyire egy-egy közvetlenül érzékelhető életproblémához kapcsolódnak (például annak idején ahhoz, hogy miért árulnak az üzletekben indiai kesudiót), innen terjednek ki szélesebb társadalmi, ideológiai, politikai összefüggések felé, s általában alkalmat adnak, hogy rejtetten, sokszor a szakszerűség vagy a hagyományos irodalmár magatartás maszkjában, a hivatalosan elismert vagy engedélyezett, vagy túrt értékrendet manipulálva, abban a hangsúlyokat eltolva, jelenjenek meg jellegzetesen eltérő áramlatok. A szövegnek azonban nemcsak tipikusnak, hanem egyúttal kevésbé ismertnek is kellett lennie, hogy kiszűrhesük az előzetes olvasás és az ehhez fűződő kommunikáció, informális csoportokban történő értelmezés ellenőrizhetetlen hatását.

Céljainknak végül is leginkább az a vita felelt meg, amely 1980-ban a *Napjaink* c. miskolci folyóiratban zajlott le a lakótelep-építkezésről. A vitában — legalábbis számunkra — pregnánsan körvonalazódtak bizonyos ideológiai álláspontok (leggazdagabban egyfajta népiesség, mellette egy liberális mozzanatokat is hordozó „demokrata” álláspont és a technokrata érvrendszerrel összefonódó hagyományos szocializmus-felfogás). Nekünk úgy tűnt, hogy a lakáskérdés ürügyén a vitázók sok egyéb, erősen ideológiai töltésű témát is szóba hoztak — s ezek a témák, értékelések és álláspontok jól észlelhetőek. A vita, persze — ha ez a megfogalmazás itt megengedhető —, nem volt nagyon magas színvonalú, nem hordozott igazán eredeti gondolatokat. Ez érthető, hiszen a téma már sokszor

volt vita tárgya; és mindig különösen nagy indulatokat váltott ki. Csak egy országosan ismert személy vett benne részt, a többiek vidéki, kevésbé ismert írók, publicisták, építészek voltak. Azt, hogy a vita kevésbé ismert, tulajdonképpen csak feltételeztük, de ez a feltételezés beigazolódott, a kísérletben résztvevők közül senki sem olvasta, senki sem hallott róla.

Kikkel olvastassuk a vitát? Minthogy kísérletről volt szó, amely a nyilvánosság használatának eszközeire, az olvasói típusok elkülönítésére vonatkozott, úgy éreztük, nem szükséges reprezentatív értelmiségi mintát összeállítani, ezért kézenfekvő volt, hogy saját környezetünkben, az egyetemi hallgatók köréből toborozzuk a résztvevőket. Igaz ugyan, hogy e csoport társadalmi, politikai tapasztalatai az idősebbekhez képest szegényesebbek — s ez torzíja eredményeinket —, ugyanakkor az ELTE hallgatósága jól képzett és egészében meglehetősen művelt csoport, az egyetem légköre, általános hangulata pedig éppenséggel a társadalmi-politikai kérdésekre, az ideológiai közlésekre teszi érzékennyé a hallgatókat. Ezért úgy gondoltuk, hogy a hallgatók körében végzett kísérlet mellett és ellen szóló érvek kiegyenlítik egymást.

A kísérletben kicsit művi feltételeket alkalmaztunk. A kényszerűségből egyharmadára lerövidített szöveget ugyanis „természetellenes“ módon prezentáltuk, azaz egyrészt kiemeltük az eredeti közegből, és egy stencilezett füzet formájában (hetvenöt gépelt lap) kapták kézhez a résztvevők, másrészt a szövegből töröltük a neveket. Így a résztvevők elvesztettek két támpontot is, amelyre a „normális“ olvasó támaszkodhat. A szöveg környezete, az újság formája, elrendezése, a tipográfiai jellemzők orientálják az olvasót, erre a kísérletben résztvevők nem építhettek. Ezenkívül természetesen a névhez kötődnek bizonyos előzetes tapasztalatok, ismeretek, emlékek, s ez befolyásolja az olvasót. Igaz, a vitában egy név volt csak, amelyről egy ilyen általános orientáló funkciót feltételezhettünk (Fekete Gyula), de ezt a hatást is teljes biztonsággal ki akartuk szűrni. A „vak“ olvasásban így ugyanis az olvasók csak magára a szövegre támaszkodhattak, csak az abban meglévő információkat, kulcsokat jelzéseket használhatták fel.

A kísérletet nyilvánosan meghirdettük, az abban résztvevő hallgatókat pénzzel díjaztuk (ez szerintünk elengedhetetlen volt, mert az olvasás és értelmezés mintegy négy órai megfeszített munkát kívánt), így a résztvevők köre önkéntes jelentkezés alapján alakult ki. A jelentkezőktől először azt kértük, hogy olvassák el a szöveget (közöltük, hogy valóságos, tehát nem kísérleti célokra gyártott szövegről van szó), majd átadtunk nekik egy négy kérdésből álló kérdőívet, amelynek alapján írásban értelmezniük kellett a vitát. A kérdések csak egészen általános formában orientálták a résztvevőket (mi a vita témája, mik a fontosabb vitakérdések, milyen eltérő vagy egymással ellentétes álláspontok alakultak ki), majd az utolsó kérdésben megkértük a válaszolót, hogy írja le általános benyomásait az egyes (római számmal jelzett) cikkírókról. A jellemzés szempontja itt is teljesen szabadon választott volt. Tudjuk persze, hogy az olvasás és az írásos

interpretáció különböző követelményeket támaszt, magyarul: azokat a benyomásokat, érzéseket és ellenérzéseket, amelyek az olvasás során bennünk kialakulnak, írásban nem mindig tudjuk kifejezni. Elvileg persze az egyetemi hallgatóknak fejlett íráskészséggel kellene rendelkezniük. Kétségtelen azonban, hogy ez a feladatot megnehezítette, olyan torzulást eredményezett, amelyet nem tudunk ellenőrizni, illetve amelyet csak más módon végzett vizsgálatokkal lehet pontosan körvonalazni. így végül tulajdonképpen az olvasók produkciós kompetenciáját mértük a befogadási helyett.

A vizsgálat során kilencvenhat értékelhető elemzést kaptunk. A kísérletben résztvevőktől — hogy a feladatot ne terheljük meg egy részletes kérdőívvel is — csak nemükre, évfolyamukra és szakjukra vonatkozó információt kértünk.² A szakmegoszlásból persze következtetni lehet a hallgatók társadalmi elhelyezkedésére (valószínű származására, valószínű iskolai pályájára, valószínű szakmai és foglalkozási aspirációira).

A Bajomi Iván és munkatársai által 1983-ban közzétett ELTE-vizsgálatot felhasználva négy csoportot alkottunk.³

A nagy nyugati nyelv-szakosokat úgy tekintjük, mint akiknek magas a „szociális tőkékük“ és viszonylag magas a „kulturális tőkékük“; a kis társadalomtudományi szakosok közepes „szociális tőkével“ és kifejezetten magas „kulturális tőkével“ rendelkeznek, illetve e kulturális tőke reményteljes jövőbeli felhalmozói közé tartoznak. A magyar-orsz-történelem tömegszakok mindkét „tőkefajtából“ közepes mennyiséget bírnak, míg az (egyébként kísérletszámú) „köztes“ szakok alacsony „szociális“ és közepes „kulturális“ tőkével bírnak (ők azok ugyanis, akik a kulturális reprodukció tömegkulturális szintjének a reménybeli személyi állományát képezik).

Minthogy mi a kísérletünkbe bekerülő személyeket kívántuk csoportosítani, akik minden esetben két szakkal rendelkeztek, választanunk kellett, hogy melyik szakot tekintjük irányadónak. Abból indultunk ki, hogy az esetek nagy részében az egyik szak dominál a másik felett, s a domináns szak inkább a nagyobb, mint a kisebb presztízszű szak. Azaz úgy tekintettük, hogy ha valaki magyar-angol szakos, akkor szociális és kulturális jellemzőit tekintve inkább az angol szakosok, mint a többi magyar szakos csoportjába tartozik. Végző soron négy csoportot képeztünk:

- * legalább egyik szakjuk kis társadalomtudományi szak,
- * egyik szakjuk nagy nyugati nyelv és nincs kis társadalomtudományi szakjuk,
- * „köztes“ szakosok, akik nem tartoznak a fenti két csoportba,
- * magyar-történelem-orsz szakosok, akik nem tartoznak egyik fenti csoportba sem.

A 73 bölcsészhallgató szaktípusok szerinti megoszlása:

Társadalomtudomány	23	31,5 %
Nyelv	16	21,9%
Köztes	11	15,1%
Tömeg	23	31,5 %

Az idézett és az akkori ötödévesek teljes körére kiterjedő vizsgálat adataival összehasonlítva azt látjuk, hogy kísérletünkben a társadalomtudomány szakosok aránya kicsit magasabb mint az 1982-es ötödévesek közt (31,5 százalék, szemben 26 százalékkal), a köztes szakosoké alacsonyabb (15,1 százalék, szemben 22 százalékkal), a nyelv + tömeg-szakosoké gyakorlatilag egyező (53 százalék, szemben 50 százalékkal).

A kérdőívek többlépcsős elemzése során végül is három tipikus olvasói magatartást különítettünk el. Bár meg kell jegyezni, hogy vannak válaszolóink, akik

átmeneti helyzetet foglalnak el. (Különösen szembeűnő ez a második és a harmadik típus között.)

Az első típusba soroltuk a válaszolóknak valamivel több mint a felét (negyvenkilenc válaszoló, huszonkilenc nő és húsz férfi). Az ő olvasatukat jobb szó híján „konkretizálóknak“ nevezhetnénk. Az első, a vita témáját érintő kérdésre természetesen válaszolják, hogy az a lakótelepekről szól — mi másról is szólhatna. Nem utalnak semmiféle háttérben megbűvó témára vagy gondolatra. A témát mindenekelőtt a saját mindennapi, a lakással kapcsolatos élményeikhez igyekeznek kötni — ez a mindennapi életvilág az a mező, amelyben ez a téma elsődlegesen beilleszkedik. A cikkekből a témával kapcsolatos mindennapi tárgsalgások témáit emelik ki: a családalapítás lehetősége, a gyereknevelés akadályai a lakótelepeken, a családok közti kapcsolat hiánya, a pszichikai károsodások, a fiatal házások lakásgondjai, az alacsony esztétikai színvonal, az összkomfort értéke stb. A válaszokból kiderül, hogy a szöveg által személyükben érezték magukat. Van, aki ezt nyíltan, első személyben is kimondja:

„Így egyetértek vagy nem értek egyet a sok véleménnyel, elismerem a lakótelepek többségének prezentált hátrányait, de — több osztályos társammal együtt — minden vágyam egy ilyen sokat szidott lakótelepi, vagy családi — mindegy-szoba.“ (93. ffi)

A többség a vitában megszólalóknak tulajdonít ilyen előterben álló személyes érdekeltséget:

„... a véleményeket alighanem az befolyásolja, hogy kinek milyen tapasztalata van a lakótelepi életről.“ (32. nő)

„... a kérdés túl sok embert érint személyesen ahhoz, hogy objektíven mérlegelni legyenek (legyünk) képesek.“ (23. nő)

Előny vagy hátrány a megszólalás szempontjából a személyes érintettség — mindenestre közvetlen összefűggést látnak a konkrét élmények és a nyilvános megszólalás között.

E konkretizálási tendencia mutatkozik meg abban, hogy mivel járult hozzá a kérdés gyakorlati megoldásához. A beszédnek ugyanis itt az a szerepe — az élmények megfogalmazása mellett —, hogy elősegítse a technikailag legjobb megoldás megtalálását. A vita — írja egyik válaszolóknak — a körül a gyakorlati kérdés körül folyik, hogy

„... egyáltalán szükség van-e a továbbiakra is a lakótelepekre vagy sem.“ (65. nő)

A vitát a másik mint egy racionális döntés előkészítését értelmezi:

„Mik azok a gazdasági, politikai és egyéb tényezők, amik befolyásolják a telepek tervezését, kivitelezését? Melyik építkezési forma lenne a gazdaságosabb, úgy az állam, mint a lakó szempontjából?“ (89. férfi)

Az aztán már vérmérséklettől függ, hogy van, aki megrója a vitatkozókat:

„Hiányzik belőlük a meggyőződés, hogy valamin valóban lehetne változtatni, így aztán érdemleges megoldásra sem jutnak.“ (25. ffi)

a másik pedig megdicséri őket (ha nem is mindegyiket):

„Ők a régit és az újat ötvözve egy, a gazdasági realitásokat figyelembe vevő alternatívát (városépítészeti rendező elvek stb.) állítanak fel, nem egy ponton egymást kiegészítve.“ (85. ffi)

Szimptomatikusként tartjuk, hogy noha az elemzésre átadott szövegek nagyobbik fele *expressis verbis* kimondta, hogy korántsem csak arról a kérdésről van szó, hogy jók-e a lakótelepek, hiszen a lakótelepkérdés önmagában nem értelmezhető, „konkretizáló“ válaszolóink mégis ragaszkodtak ahhoz, hogy itt igenis arról beszéltek, jók-e a lakótelepek (persze a konkretizálók is túlnyomó többségben úgy vélik, a közhangulattal együtt, hogy nem jók). A szövegek szerzői, utalva a lakótelepkérdés összefüggéseire, eleve javaslatot tettek az olvasóknak arra, hogy a szövegeket hogyan illesszék bele a nyilvánosság témastruktúrájába — a „konkretizálók“ pedig nem vették észre a javaslatot, mintegy értetlenül álltak az előtt a jelenség előtt, hogy a nyilvános beszéd másról is szól azon kívül, amiről közvetlenül beszél.

Persze, minthogy a szövegekben kétségtelenül többről volt szó, mint arról, lehet-e gyereket nevelni a IX. emeleten, és olcsóbb-e a panellakás, mint a családi ház, ezeket a mozzanatokat a „konkretizálók“ sem hagyhatták figyelmen kívül. Az ideológiai, politikai tartalmú kifejezések az olvasott szövegekből átszivárognak az értelmezésekbe (például elidegenedés, közösség, bürokrácia, állami vezetés stb.), ott azonban vagy klisészerűen ismétlik őket, aktívan nem használják a téma feldolgozásában, vagy azonnal megpróbálják az életvilág szintjén konkretizálni őket. Ez az eljárás természetesen teljesen legitim: az olyan kifejezések, mint „a lakótelepi életforma elidegenítő hatása“, „az ember közösségi lény volta“, „az állami vezetés felelőssége“ olyan klisék, amelyek kapcsán érthető, ha az olvasó a mindennapokból vett tartalommal próbálja megtölteni őket. A közösség fogalmát így mint pinceszervezést vagy közös parképítést konkrété zálja az, aki így ír:

„Míg az egyik vitázó szerint a lakótelepi élet elszigeteli egymástól a lakókat, addig a másik lát lehetőségeket kisebb-nagyobb közösségek formálására, még ha azok nagy része elbukik is a bürokrácia miatt.“ (67. nő)

A romantikus népiesség néhány cikkben nyilvánvaló jelenlétét az egyik válaszoló a falusi lét örömeiként konkretizálja:

„Jobb-e a régi »meszelt falú« falusi közösség, mint a modern tömlakók együttese, hiszen annak is megvoltak a maga korlátai?“ (93. ffi)

Van olyan is, aki ezen értékfogalmak mögött nem talál konkrétumot, és emiatt bosszankodik:

„Néhol pedig addig bővítették [a vitát], hogy mindenfajta meglévő társadalmi, személyiségi, gazdasági problémának a vetületeként értékelték az egész urbanizációs problémát.“ (58. nő)

A témáknak ezt az összekapcsolódását ez a válaszoló hátránynak látja, hiszen az egyes részproblémák nyilvánvalóan csak külön-külön oldhatók meg; valóban, ha a dolgok ennyire összefüggnek, reménytelen ügy akár a technikailag legjobb lehetőséget, akár a fogalmak mögött a kézzelfogható konkrétumot keresni.

Válaszóink tudták, hogy vitáról van szó, ennél fogva eleve számítottak arra, hogy eltérő álláspontokkal fognak találkozni. Többnyire, mint láttuk, így a technikailag legjobb megoldást kereső vita során fellépő nézeteltérésekként ér-

tékelték őket, azaz eleve nem láttak mögójük más témákra is kiterjedő, összefüggő álláspontot, nyilvános pozíciót. Jellegzetes például, hogy a 90. sz. válaszoló (ffi) észrevette azt a nézeteltérést, amely az állami lakásépítési program kérdésében a XII. és XIII. sz. szöveg (Mikolás Tibor és Fekete Gyula) között volt, de annak ellenére, hogy ő maga is klisészerűen használta az „életmód“, „társadalmi vonzatok“, „közösségi problémák“ szavakat, nem tett kísérletet arra, hogy ezt a véleményeltérést ideológiailag értelmezze — amire egyébként a vitatkozók minden alkalmat megadtak. Számára ez a vita racionális technikai vita maradt. Hasonlóan jár el 81. sz. válaszolónk (nő), aki ideológiai kifejezésekkel különíti el a „funkcionalistákat“ a „humanistáktól“ a vitában, de ezeket a terminusokat a mindennapokra konkretizálja: a funkcionista „a komfort, a városi lét előnyeit hajlandó az igazibb, »emberibb« lét kritériuma elé helyezni“, a humanista számára viszont a következők fontosak: „változatosság, természetigény, mozgásigény, egyéni alkotás öröme, saját profilú, személyiséghez illeszkedő [sic!] lakás lehetősége“. Egyébként az első típusúak közül ez a válaszoló ment el legmesszebbre egy, a vita tagoltságát tükröző modell felállításában.

A „konkretizáló“ válaszolók nyilvánvalóan nem hamisan és nem buta módon olvasták a vitát — csak egyszerűen nem mint nyilvános vitát olvasták. Csak azokat a kulcsokat vették észre, amelyek a felvetett kérdéseket a mindennapi tapasztalataikhoz kötötték — azokat nem, amelyekből rekonstruálni lehetett volna a vita beilleszkedését egy nagyobb folyamatba. Láthatólag nem tudtak mit kezdeni azokkal az érték kategóriákkal, amelyek a szöveg felszíni összefüggésein túlra mutattak, azt pedig végképp nem látták, hogy miben különböznek ezek a hozzászólások egy hivatali, a lakótelepekkel kapcsolatos szakvéleménytől.

A második típusba huszonnégy válaszolót soroltunk, az összesnek valamivel több mint egy negyedét (tizenhárom nő, tizennégy ffi). Az első „konkretizáló“ típustól való eltéréstüket jól be tudjuk mutatni az 55. sz. (ffi) válasz ismertetésével. Ez a válaszoló lépcsőzetesen halad végig a vita különböző rétegem. Ő is azzal kezdi, hogy a vita

„a lakótelepek létrejöttének és létezésének körülményeiről, műszaki-gazdasági-emberi problémáiról, javításuk módjairól, illetve elvetésük (meghaladásuk) lehetőségeiről“ szól, majd azzal folytatja, hogy „e jelenség megmértetjük az ideológiai mérlegben is“, azaz szóhoz jutnak olyan értékek, mint a „szocialista tudat“, a közösségi viselkedés mint lehetőség, jelentkezik a pragmatikus és doktriner megközelítés. Kifogásolja, hogy kevés szó esett a politika felelősségéről és az egyéni beleszólás módjairól. Kiemeli a számára fontos érték kategóriákat, s ezek segítségével értelmezi-általánosítja a vita szövegét, egyben láthatóan össze is kapcsolja azt más rokon gondolatokkal, problémákkal. Az e típusba tartozók — az idézett 55. sz. válaszoló e típusnak egyik leg tisztább képviselője — képesek felhasználni a szövegben lelhető érték kategóriákat mint fogódzókat a szöveg értelmezésében. Ezzel a szűkebb témát (a lakótelepkérdést) képesek szélesebb összefüggésben értelmezni. Idézett válaszolóinknál már nem jelentkezik a lakótelepkérdés min-

dennapi, élményszintű kategóriákkal való értelmezése. Könnyedén halad tovább a közvetlen témától az értékszerkezet felé. Minthogy e típus legszembeesőbb vonása a vita érték vonatkozásaira való érzékenység, nevezzük őket „értékelemzőknek“.

Persze, korántsem minden „értékérzékeny“ annyira explicit, mint az előbb idézett. Vannak átmeneti jellegű válaszolók, akik értelmezésükben többnyire erősen tapadnak a konkrétumokhoz, de néhány kulcsfontosságú ponton túllépnek azon. Így például a 48. sz. válaszoló (nő) a szokásos lakótelep-ellenes kifogásokon végighaladva ér el az elidegenedés—közösség kérdéséhez, s ezt mint a vitán túlmutató ideológiai összefüggést értelmezi, az egyik alapvető vitapontnak tartva, és megbírálva a „közösségrajongó“ cikkírókat. Egy másik ugyanígy kitérít a problémára, amikor az alapvető vitakérdést úgy fogalmazza meg, „hogyan lehet-e alkalmazkodni, és ha lehet, akkor hogyan, a tudományos-technikai haladás által diktált tempóhoz“ (47. ffi). Megjelöli azokat a konkrét értékeket, amelyek szempontjából szerinte az egész lakótelepkérdést elemezni kellene: az emberi értékek és a szakmai-tudományos színvonal.

Sokszor már a vita tárgyát is egyértelműen ideológiai terminusokkal írják körül az „értékérzékenyek“:

„... a vita tárgya egyáltalán a lét vagy nevezetesen a mai lét. Az urbanizáció, az elidegenedés, az önmegtalálás. Minden kritikai hozzászólás alapja egyfajta hiányérzet. Hiánya a közösségnek, az optimális népszaporulatnak stb. Kézszelfogható elszemélytelenedésnek vagyunk tanúi. (...) A kicsinyesség, kiszolgáltatottság, elszívárosodás, beszürkülés...“ (4. ffi)

Az „értékérzékenyeknél“ nem egyszerűen az ideológiai-politikai szavak gyakorisága a feltűnő. Szerintük a vita középpontjában is ilyen töltetű szavak állnak, ennél fogva gyakran egyértelműen meg is fogalmazzák, hogy a szövegekben nyílt értékkonfliktusokkal találkozhatnak. Így emeli ki a szövegből a 42. sz. válaszoló (nő) a birtoklásvágy és a közösségi tudat, a „természetes emberi tudat“ és a szocialista valóság közti értékkonfliktust, a másik a Németh László által „élvezetvallásnak“ nevezett értékrend és az igazi értékek harcát látja a lakótelepvitában (96. ffi), az „ember“ és a „lélekölő modernizáció“ harcát hangsúlyozza egy harmadik (79. ffi), családtudat és lakótelepi életforma ellentmondását a negyedik (76. nő).

Természetes, hogy akik ennyire érzékenyek az értékkonfliktusokra, felismerik, hogy a szövegekben jelentkező romantikus népiesség nem a falusi ház konkrétumát kívánja vissza, hanem egy ideológiai álláspontot szegez szembe az általa technokratának tartott értékrenddel. Többen észreveszik a „faluromantikus“ ideológia jelentkezését és alapvető vitapontként emelik ki.

„A faluromantikának titulált jelenség, jóllehet több nosztalgikus vonást is rejt magában, mindazonáltal mégis az egyéniséghez szabott, ugyanakkor közösségi életmódot jelent“ (35. nő).

— hangsúlyozza a jelenség értékambivalenciáját az egyik válaszoló.

A szövegben így kiemelve az értékmozzanatokot, magát a vitát is sokan két-rétegűnek értelmezik, azaz egyfelől megkülönböztetik a felszíni vitát a lakótelep-

pékről, s az ez alatt rejtőző, tulajdonképpen fontos vitát az érdekkérdésekről. „A vita többszintű, egyrészt folyik a magyar lakótelepekről... ez a felszín; másrészt azokról a társadalmi-gazdasági okokról, melyek olyanná formálják lakótelepeinket mint amilyenek. (...) A lakótelep szimbólum.” (68. nő)

Vagy:

„Tulajdonképpen a lakótelepi életformáról, azok buktatóiról, árnyoldalairól, pozitívumairól ... s ennek kapcsán, ürügyén egy sor társadalmi problémáról, urbanizáció, elidegenedés, demográfia, sőt történelemszemlélet, ideológia...” (66. nő)

Még tovább megy az, aki ezen az alapon felül is bírálja a vitát. Az ideológiai értékek (például az „élvezetvallás“-probléma) szintjével szemben áll a vita „egyik (alacsonyabb, primitívebb, publicisztikusabb) szintje, a mindennapi ítéletek a lakótelepekről. Az ilyen ítéletek sematikusak — előítéletnek tekinthetők („a lakótelep szürke, egyhangú, unalmas”). Ezt képviseli többnyire a sajtó is.” (96. ffi)

Az „értékérzékenyek” közül többen megtévesztésként érzékelik azt, ami a „konkretizáló” számára még magától értetődő volt: a gazdasági, technikai racionalitásra való hivatkozást. Ez természetes is: míg a „konkretizáló” a kérdést gyakorlatilag-technikailag megoldhatónak tartották, s ezért legitimnek kellett tekinteniük az eszközhiányra való utalást, addig az, aki értékkonfliktust lát, csak elterelésnek érzékelheti, ha az értékszintű érvelés helyett gyakorlati megfontolásokra hivatkoznak. Nem egyszerűen arról van szó, hogy az „értékérzékenyek” kritikusabbak, a „konkretizáló” komformistábbak (itt legfeljebb árnyalatnyi az eltérés). Inkább arról, hogy a megtárgyalt kérdéseket más dimenzióban érzékelik, s tényleg igaz, hogy az „élvezetvallás” ellenfelei számára irrelevantns minden hivatkozás a technikai ésszerűségre.

„Másrészt pedig „a mai nehéz gazdasági helyzetben” című formula minden helyzetre alkalmazható, s minden vita ezzel könnyedén lezárható.” (71. ffi)

A gazdasági nehézségekre való hivatkozás „kibúvó” — mondja egy másik. (36. ffi)

Már az eddig elmondottakból is kiderült, hogy ahol az „értékérzékenyek” ellentéteket látnak a vita résztvevői közt, ezeket az ellentéteket ideológiailag, értékterminusokban fogalmazzák meg. Így idéztük már az utalást az „élvezetvallás” és ellenfelei közti vitára, a „faluromantikusok” és kritikusaik szembenállására, de ugyanilyen módon állítja szembe egy másik válaszolónk a „technikusokat”, akik a kérdést építészeti, technikailag akarják megoldani, és a „pszichológusokat”, akik az emberi értékekre figyelnek (71. ffi), a doktrinert a humanistával, az alkotó emberszemléletet az ember hibáztatásával egy másik (95. nő). A 48. sz. válaszoló (nő) be is számol arról, hogy első olvasásra nem talált ellentétes véleményeket, aztán a dolgot végiggondolva olyan terminusokban mint közösség-elidegenedés, patriarchalizmus-modernség, a dolgok felszíne és a dolgok gyökere, demagógia és realizmus — erre a belátásra jut:

„Úgy látszik, mégis vannak határozott ellentétek, én csak össze akartam mosni — a korszalem determinálja!” (ti. az összemosást). (48. nő)

Az „értékérzékenyek” láthatóan „felkészültebben” olvasták a szöveget, mint

az első típusba tartozók. A nyilvános szövegnek több rétegét képesek kimutatni és kibontani. Képesek arra, hogy a szövegben meglevő implikációkat feltárják, kimutassák azokat a kapcsolatokat, amelyek ezeket a szövegeket másokhoz fűzik. Ennélfogva a felkínált szöveget sokkal biztosabban elhelyezik a nyilvános beszéd témastruktúrájában. Némelyikük félszegebben, mások nagyon határozottan képesek mozgósítani azokat az érték kategóriákat, amelyeket részben a szövegekben találtak meg, részben maguk kapcsolnak a szövegekhez — s itt meg kell jegyeznünk, hogy számos olyan érték kategóriával is dolgoztak, amely a nyilvános kommunikációban nincs jelen. Ez ugyan nem új felfedezés, a mindennapi tapasztalatból mindannyian tudjuk, de következtetéseink szempontjából mégis fontos. Az „értékérzékenyek“ tehát kompetens olvasók, ha pusztán csak azt tekintjük, amit az olvasott szövegről mondanak. A kapcsolódásokat, összefüggéseket ugyanis a problémák, a tárgyalt témák szintjén világosan látják, de metaszinten, a nyilvánosság szintjén nem. Képesek eltérő véleményeket érték-választásaik alapján azonosítani, de ezeket nem úgy értelmezik, mint viszonylag tartós, a konkrét szövegösszefüggéseken „túl“ is konzisztens álláspontokat. Teljesen hiányzik az arra való utalás, hogy nemcsak a problémák függnek össze, hanem a problémákkal foglalkozó szövegek is. Hiányzik a nyilvános beszéd nyilvános voltára való utalás. Elfelejtették volna, hogy erről is írjanak? Hiszen apró kis lépésről van szó - vagy inkább olyan lépésről, amely aprónak tűnik?

A harmadik típusba húsz válaszolót soroltunk (három nőt és tizenhét férfit). Ők tették meg vagy kezdték megtenni azt az apró lépést, amit az „értékérzékenyek“ elmulasztottak. Azokat soroltuk ide, akik a vitát kifejezetten a **nyilvánosságot alkotó** szövegek összefüggésében helyezték el, illetve olyan terminusokban karakterizálták a vita résztvevőit, amelyek egy nyilvánosságmodellből vezethetők le.

A vitát az ebbe a csoportba tartozók nem hajlandók önmagában értelmezni, jelenségnek tekintik, amelyben valamiféle teljesebb összefüggés mutatkozik meg, mint egyikük mondja: „Egyfajta pars pro toto érvényesül a cikkek nagy részében...” (75. ffi). Itt nem egyszerűen arról van szó, hogy általánosabb, adott esetben a szövegben nem is szereplő érték kategóriákat használnak a szöveg feldolgozásához, hanem arról, hogy csak úgy érzik megfajthatónak a szöveget, ha valamiképp mögé kerülnek, felfedeznek egy szélesebb összefüggést, amely felől a szöveg értelmezhető. Ez a felismerés persze szavakban nehezen fejezhető ki, hiszen tökéletes kifejtése feltételeznél, hogy a válaszoló rendelkezik a nyilvánosság elméleti modelljével. Az e csoportba tartozók többsége láthatóan küszködik, maga sem érzi pontosnak, amit mond.

„A lakáskérdés Magyarországon, úgy tűnik, jelenleg olyan kérdés, amelynek kapcsán mindenki elmondhatja saját komplex véleményét a társadalomról is... A lakótelepet és egyáltalán a lakáskérdést mint szimbolikus elemet használták, egy adott történelmi-társadalmi szituációról vallott véleményükhöz.“ (39. ffi)

Ez elég pontos jellemzése a vitának, be is illeszti azt a nyilvános vélemények összességébe — bár mintha ezt a szélesebb kontextusba való illeszkedést éppen

annyira tartaná hibának, mint erénynek. Ugyanez a bizonytalanság érződik a 45. sz. válaszolónál (ffi), aki szerint

„mintha nem egymás érveivel vitáznának, hanem valamilyen általános és megfoghatatlan nézet vagy eszmerendszer ellen folytatnának szélmalomharcot.“

Az elemzésre feladott vitának ezt a többarcúságát, a virtuális nyilvános (és nem nyilvános, informális) beszédmódokba való beágyazottságát az előbbi értelmezésekkel összhangban a 16. sz. válaszoló (ffi) egy normatív vitamodell segítségével világítja meg („A valódi vita legelső feltétele az volna, hogy pontosan körülhatárolják azt a tárgyat, amiről szó van...“), s ezen az alapon minősít: „csak homályos célzások és viszontcélzások utaltak arra, hogy itt a sorok között, illetve mögött másról is szó van“. A másik ezt csak tényként szögezi le: „... mindjárt azelső néhány reakció a politikai bajokra, ideológiai nehézségekre kacsint...“.

(6. ffi)

Ezek az értelmezések maguk egy rendkívül komplex és még legmélyebben elemző válaszolóink számára is egy gyakorlatilag megfejthetetlen szituációra vonatkoznak. A legutóbb idézett véleményekben ugyanis egyszerre két felismerés vagy inkább észlelés, megérzés is kifejeződik. Egyrészt az, hogy az olvasásra átadott vita összekapcsolódik más vitákkal, sőt részben a nyilvánosság határai mentén, azokon túl folytatott informális eszmecserekkel is, tehát ez a beszéd nem érzékelhető önmagában, része egy nyilvánosságnak: másrészt az, hogy a rengeteg jelzés, célzás, rejtjeles véleménynyilvánítás arra utal, hogy a nyilvánosság korlátozott, nyíltan és a maga helyén nem mondható ki minden. A korlátozott nyilvánosság kétarcúságát még egy elméleti modell is nehezen tudja megragadni; a feladat nem volt teljes mértékben megoldható válaszolóink számára. A harmadik típusba tartozók azonban mégiscsak észlelték a vitának ezt az önmagán túlmutató jellegét; nevezzük őket „beavatottaknak“, mert a vita értelmezéséhez egy háttértudást is mozgósítani tudtak.

A „beavatott“ értelmezésnek természetesen az a jellegzetes vonása, hogy a vitában egymással szembenálló álláspontokat ideológiai-politikai terminusokkal jellemzi, és hosszabb távon át fennálló irányzatok képviselőinek látja a megszólalókat. A 11. sz. válaszoló (ffi) a vitában felfedezi a mai magyar szellemi-ideológiai élet szinte minden lehetséges pozícióját (tradicionális-népies és demokrata közösségi, dogmatikus, felvilágosult és ökonomista sztálinista, humanista és citoyen-demokrata polgári). Mások nem adnak ilyen teljes képet, de kategóriáik hasonló jellegűek: népies, dogmatikus, humanista (16. ffi), népnemzeti, urbánus, apologéta (6. ffi), népies, érzelmes-humánus, technokrata-hivatalnok, etatista (8. ffi), technokrata, narodnyik, politikus-etikus (9. ffi). Ezek a kategóriák a nyilvános beszédben kialakuló csoportosulásokat jellemző kategóriák — egyben többnyire olyan címkék, amelyek a mai korlátozott nyilvánosságban **többnyire** nem mondhatók ki. E válaszolóinkat tehát jellemzi az a kompetencia, hogy képesek felismerni és érvényesen azonosítani **olyan áramlatokat, amelyek nyilvánosan** nem azonosíthatják **önmagukat. Vagyis ezek a válaszolók, akik leginkább**

képesek nyilvános beszédként értelmezni az elemzésre átadott szöveget, ezt csak olyan kompetenciák birtokában tehették, amelyeket a szorosan vett nyilvánosságban nem szerezhettek meg.

El kell mondanunk, hogy a „beavatott“ típusba soroltunk olyanokat is, akikben e típus jegyei nincsenek meg ilyen határozottan. Szóltunk már arról, hogy a típusok nem választhatók el nagyon élesen. Többen vannak, akiknél csak egy-egy mozzanat utal arra, hogy a vitát összetettebben értelmezik, mint az „érték-érzékenyek“. A következő értelmezésben tetten érhető, hogyan alakul ki a (fogalmilag egyébként nagyon zavarosan kifejtett) felismerés:

„A vita központja a lakás, tárgya: a lakótelep. Fogalma pedig, túl az elkülönült léten, a mindenség, ami körülveszi az egyént. ...néha úgy éreztem: »hogy kerül ez ide«, pl. a bürokrácia fogalma, rövid gondolkodás után rá kellett jöjjenek, igencsak hozzá, hozzánk tartozik.“ (44. ffi)

Következő válaszolónk is a vita „kiszélesedésére“ figyel fel:

„A vita a lakótelepek szintjére leeredükélni elénk tárja a mai társadalmunk minden hibáját, hiányát.“ (51. ffi)

Mások indulatosan elsősorban azokra a dolgokra figyelnek, amikre az elemzésre átadott szöveg csak utal, s ezért le is értékelik a közvetlen szöveget (az idézett esetben grammatikailag meglepően rendezetlenül):

„Ez az „álvita“ — feltétlenül figyelmet érdemel — mégpedig arról, amit senki sem mer határozottan kimondani — csupán mindnyájunk származásából és kenyérkereseti lehetőségeinkből következtethetünk a körülírt vélemények alapján — mégpedig egy rosszul vezetett ország lehető legjobb úton haladó kipusztításáról.“ (97. ffi)

A vita nyilván azért „álvita“, mert rejtetten, kontextusában szól arról, amit ez a válaszoló itt mint igazán fontosat elmond, s nem a lakótelepekről.

Vannak, akik már nemcsak ezt a „pars pro toto“ jelleget ismerik fel, hanem a nyilvános beszéddel követett stratégiákat is, a nyilvánosság legitimizációs potenciálját:

„A vita lényege abban van, hogy a gazdasági nehézségekre való hivatkozás legitimizálja a bürokratikus féltékenységet. A bürokrata viszont saját státusát kívánja igazolni... mindkét fél hivatkozik a »szocialista viszonyokra«, sajnos éppen a bürokráciában résztvevőnek nincsen fogalma, hogy ez a két szó mit is jelent.“ (13. ffi)

Ez a „beavatott“ felismeri, hogy a nyilvános beszédben vannak bizonyos témák („gazdasági nehézségek“, „szocialista viszonyok“), amelyekben kötelező konszenzus van, amelyek nem vitathatók, s éppen ezzel szolgálhatnak eszközként bizonyos stratégiákban — ez az utóbbi harminc év vitáinak egyik legjellegzetesebb vonása.

Van olyan „beavatott“ is, akit teljesen magával ragad az a felismerés, hogy ebben a vitában nemcsak a lakótelepekről van szó, és egy bármely mai vitára ráilleszhető jellemzést ad, meg sem kísérelve az adott szöveg részleteinek a feltárását:

„Elkerülhetetlen vita, egyre jobban kényszerítő társadalmi időben születik, csakhogy azt érzem, egyre több vitánk megkérdésének nehéz áldozata... Nem véletlen, hogy a vitákban sokszor indulatok, új és régi ideák, nosztalgia, hiányok kapnak erős hangot, különö-

sen ma, amikor a társadalom kiszakadt saját történelmi folytonosságából, és maga előtt is ismeretlenek a saját valódi lényegei.“ (54. nő)

Természetesen azok a „beavatottak“, akik sokszor maguk is csak bizonytalanul tudták megfogalmazni annak a többletnek a mibenlétét, amit a konkrét szöveg mögött láttak, az egyes pozíciókat sem tudták olyan egyértelmű terminusokkal jellemezni, mint a „beavatott“ típus legjellegzetesebb képviselői. A kategorizációkban sok az olyan értékjellegű gumikategória, mint amilyenekkel a második típusnál találkoztunk: „rokonszenves emberi“, „Hatalmi helyzet“ (5. ffi), „kritikus“, „átgondolt outsider“ (52. ffi), „bürokrata = szoc. viszonyok híve“, „az emberi igények védője = szoc. viszonyok igénylője“ (13. ffi), „legitimizáló demagógia“, „társadalmi-történelmi háttérre utalók“, „szinkron szemléletűek“ (75. ffi). Ezek a kategorizációk érezhetően igyekeznek túllépni a szöveg adta támpontokon, általánosabb terminusok felé tájékozódnak, de hiányzik az a háttértudás, amelyből meg lehetne határozni a nem nyilvános címkéket, azonosítani lehetne az álláspontokat a hosszabb távon is fennálló, a nyilvánosságban képviselt tendenciákkal.

A három csoport között más szempontból is találhatunk számszerű eltéréseket:

- a) Az egyik feladat az volt, hogy tetszés szerinti szempontok szerint jellemeznünk kellett az egyes cikkek (névvel nem azonosított) szerzőjét. Ennek a kérdésnek a külön elemzése során a jellemzéseket négy csoportba osztottuk:
- „kognitív“: a cikk tartalmi, logikai jellemzőinek a kiemelése;
 - „morális“: a szerző pszichikai és morális tulajdonságainak a kiemelése;
 - „foglalkozási“: a szerző feltételezett foglalkozásának, származásának, pozíciójának, társadalmi csoportjának a kiemelése;
 - „politikai“: a szerző politikai álláspontjának, feltételezett hatalmi pozíciójának kiemelése.

Természetesen egy jellemzés többféle mozzanatot is tartalmazhatott, ezért több kategóriába is besoroltuk.

A kognitív, morális és foglalkozási jellegű minősítések tekintetében nincs nagy különbség a három olvasói típus között, nagyjából azonos arányban (néhány százaléki eltéréssel) alkalmazták e minősítéseket. Meglepőnek tartottuk, hogy az összes minősítéstípus között legnagyobb aránya a kognitív jellemzéseknek volt. Ezt követte a foglalkozási, majd a morális, és végül (kivéve a „beavatottaknál“) a politikai-ideológiai. A lényeges különbségek ez utóbbi típus használatában voltak: Míg a „konkretizáló“ és az „értékérzékeny“ csoportba sorolt hallgatóknál e minősítéstípus előfordulása azonos és meglehetősen alacsony volt (kevesebb mint egyharmada a kognitívakénak, kevesebb mint a fele a foglalkozásiaknak), addig a „beavatott“ csoportban a politikai kategorizálások a foglalkozásiival mutatnak azonos arányt (kétharmada a kognitívaknak, és majdnem kétszerese a morálisaknak!).

Ugyanezt a különbséget találtuk akkor, amikor azt vizsgáltuk, hogy mennyi az egyes minősítéstípusok átlagos alkalmazása résztvevőnként. (Itt a maximális érték tizenhárom lehetett volna, mivel ennyi szerzőt kellett minősíteni.)

1.

Az egy megkérdezett által átlagosan alkalmazott minősítések száma típusonként

	I. „konkretizáló“	II. „értékérzékeny“	III. „beavatott“
Kognitív	9,0	8,4	9,4
Morális	4,4	4,5	3,6
Foglalkozási	6,7	6,4	6,2
Politikai	2,8	2,8	6,2

Amint azt várni lehetett, a harmadik csoportba tartozók (nők és férfiak) a tizenhárom szerző közül átlagosan hat esetben használnak politikai tartalmú minősítést, míg az első csoportba tartozó nők átlag 2,5 esetben. Feltűnő, hogy az első és a második csoport között a jellemzések tartalma tekintetében nincsen lényeges különbség, s ez arra mutat, hogy az az ugrás, amelyet a válaszok interpretációja közben olyan kicsinek érzékelünk, valójában igen jelentős: a nyilvánosság politikai kategóriákban való érzékelése szorosan összefügg a nyilvánosság nyilvánosságként való érzékelésével.

Címkehasználat

Típus	I. „konkretizáló“	II. „érzékeny“	III. „beavatott“
Összes válaszoló	49	27	20
Ebből „címkét“ használ	25	16	15
Az alkalmazott „címkék“ száma	21	29	50
Az alkalmazott címkék összes elő- fordulásának száma*	34	38	70

* Itt azt számoltuk ki, hogy a „címkéket“ hányszor alkalmazzák különböző személyek, tehát ha egy személy többször használta ugyanazt a címkét, ezt csak egynek számítottuk.

Azt is megnéztük, hogy az egyes válaszadók milyen címkéket és hányszor használnak a szövegek szerzőinek jellemzésére. („Címkének“ tekintettünk minden olyan megjelölést, amely röviden egy álláspontot azonosít, tehát nem egy partikuláris személyt, és amely politikai, ideológiai vagy világszemléleti elemeket tartalmaz, tehát nem foglalkozási, tartalmi vagy stílári kategorizációt alkalmaz.)

A táblázat adatai alátámasztják azt a következtetésünket, hogy a három csoport tagjai között a szövegek értelmezésében jelentős kompetencia-különbségek vannak (hiszen a „címkézést“ az álláspont-azonosítás fontos eszközének tekintettük): míg az első csoportban egy címkehasználóra 0,84 címke fajta jutott, a második csoportban ez az érték 1,8, a harmadikban 3,3 — vagyis a „beavatottak“ inkább nyúlnak az álláspont-azonosítás eme eszközéhez. Az a körülmény viszont, hogy egy címkefajta kevés válaszoló használ (az egy címkére eső használati esetek száma az első csoportnál 1,67; a másodiknál 1,3; a harmadiknál 1,4), azt mutatja, hogy a válaszolók között nagyon kicsi a „címkékre“ vonatkozó konszenzus. Egy ilyen konszenzust egy működő nyilvánosság tudna megteremteni; a konszenzushiány közvetlenül utal arra, hogy a válaszolók nem-nyilvános, sokszor privát erőforrásaikat voltak kénytelenek mozgósítani a szövegek értelmezéséhez.

c) Már többször utaltunk arra, hogy a „beavatottak“ azért képesek a nyilvános szöveget viszonylag kompetensen értelmezni, mert jelentős háttértudást képesek mozgósítani. Ezt támasztja alá, ha megvizsgáljuk a BTK-s válaszolók szakít KI megoszlását.

3.

A megkérdezett bölcsészhallgatók szaktípusok és válaszadói típusok szerinti megoszlása

Csoport Szak	I.	II.	III.
kis társ. tud.	6	4	13
nyugati nyelv	11	4	1
köztes	7	4	0
tömeg	13	7	3
Összesen	37	19	17

A már többször idézett nagy ELTE-vizsgálatból láttuk, hogy éppen az ún. kis társadalomtudományi szakosok voltak azok, akik a legjelentékenyebb kulturális tőkével rendelkeztek. Az ún. kis társadalomtudományi szakok az egyetemi rendszer sajátos képződményei. E szakokon intenzívebb a hallgató — oktató

kapcsolat, a tanulás során a hallgatók jobban rá vannak kényszerülve az önálló tájékozódásra. Másfelől már a bekerülést is befolyásolja az, hogy e szakoknak nincs közvetlen középiskolai előzménye. Feltűnő, hogy a nagy szociális tőkével bíró nyugati nyelv szakosok túlnyomó többsége a legkevésbé kompetens csoportba tartozik, ami arra utal, hogy a nyilvános szövegek értelmezése olyan kompetenciák függvénye, amelyeket elsősorban nem a társadalmi származás, hanem a társadalmi kommunikáció különböző fajtáiban való részvétel befolyásol.

Három olvasói típusunk elemzéséből kiderül tehát, hogy csak az az olvasó birkózhat meg úgy-ahogy a korlátozott nyilvánosság által produkált szövegekkel, aki nagyobb tudással, több kompetenciával rendelkezik, mint amennyit ez a nyilvánosság biztosítani tud. Ezen ismeretek, kompetenciák megszerzésének esélye pedig nyilvánvalóan nem független a birtokolt kulturális tőke mennyiségétől (azon belül is elsősorban nem az öröklött, a családból származó, hanem a szerzett, képzés és önképzés útján nyert kulturális tőke mennyiségétől) és az értelmiségi mezőben elfoglalt helytől, illetve az aspirációk, a képzettség alapján várható leendő értelmiségi pozíciótól.

Az elemzett jelenségek a korlátozott nyilvánosság működésének paradoxonjaira utalnak. Habár a vizsgált minta túlságosan kicsi és az elemzési eljárások sem tökéletesen kidolgozottak, mégis úgy gondoljuk, hogy a felvázolt típusok alapját képezhetik további tudásszociológiai vizsgálatoknak.